

Od lovců k pastevcům: otázka neolitizace severovýchodní Afriky

Odlíšná neolitizace severovýchodní Afriky ve srovnání s Předním východem a Evropou staví tuto civilizační změnu do jiného světla a přivádí k řadě úvah. Výzkum předneolitických lovecko-sběračských společností v SV Africe, k jejichž poznání přispívá také česká expedice, dovoluje zaměřit pohled na vnitřní předpoklady tamějších lovců-sběračů k přijetí produktivního hospodářství a uvažovat o neolitizaci z opačné perspektivy.

■ Lenka SUKOVÁ

Český egyptologický ústav
FF UK v Praze

■ Ladislav VARADZIN

Archeologický ústav AV ČR,
Praha, v. v. i.

Nejpozději od vydání knihy V. Gordona *Childea Man makes himself* (1936) je osvojení produktivního hospodářství vnímáno jako jeden z nejdůležitějších mezníků ve vývoji lidské společnosti v celosvětovém měřítku. Kumulace nadproduktu, vznik soukromého vlastnictví (oproti kolektivnímu vlastnictví lovců-sběračů), majetková diferenciace, stratifikace, dědičnost moci atd. vedly k hluboké proměně sociálních vazeb a postupem času ke vzniku prvních raných států. Zhruba takový model by ještě dnes podepsala řada prehistoriků, především těch, kteří se označují za neoevolucionisty.

Výzkum společností lovců-sběračů (dále také LS), rozvíjený v posledních desetiletích zejména anglo-americkou etnologii a prehistorií, však ukazuje, že tato představa nemusí odpovídat realitě a že pochopení lidské společnosti příliš zjednodušuje. Kritické studium probíhající od 70. let ukázalo předzemědělské kultury v jiném světle.¹

Zjistilo se, že se společnostmi s přisvojovací ekonomikou není neslučitelná přítomnost dědičných vůdců, otroků, majetkové diferenciace, soukromého vlastnictví, kumulace nadproduktu nebo výrobní specializace (souhrnně Chapman 2003, 84–87). Představa zlatého věku, vyjmutá novověkou historiografií z antického bájesloví a prostě projektovaná na lovy a sběrače (posledním idealistou v tomto smyslu byl M. Sablins 1974), začala brát postupně za své.

V archeologickém bádání se kritika „childeovského modelu“ projevuje především v hmotně nejlépe sledovatelných rovinách, jako jsou doklady v LS společnostech pro vytváření zásob (angl. *storage system*, *delayed return*), cirkulaci prestižního zboží, násilí, určité druhy sídlištní struktury apod. V širším smyslu jde o (zřejmě nekonečné) hledání alternativního pohledu na společnosti a způsob života zaniklých LS, poznatelných už jen archeologicky. Toto hledání, zastřené a bržděné prizmatem naší zemědělské mentality (jak ji trefně pojmenoval M. Zvelebil 1997), je neobyčejnou výpravou za poznáním člověka jako kulturní bytosti v dobách, kdy na naší planetě nebylo jiných společností než lovecko-sběračských. Neobyčejnou z toho důvodu, že k jejímu uskutečnění je potřeba uvědomění a částečné popření tisíciletých schémat, která jsou v myšlení moderní zemědělské euroamerické společnosti hluboce zakořeněna.

Jiná severovýchodní Afrika

Archeologický výzkum lovecko-sběračské a nejstarší zemědělské epochy v SV Africe lze po právu označit za jednu z takových výprav. Nejen kvůli geografické odlehlosti, ale především civilizační cizosti. Z hmotných pozůstatků v egyptské Západní poušti a v centrálním Súdánu pečlivě skládaný archeologický obraz vedl k překvapivému

■ Obr. 1 Severovýchodní Afrika; poloha pohoří Sabaloka vyznačena šipkou (podklad: Adams 1977).

zjištění, že neolitizace² SV Afriky (s výjimkou Egypta) vedla k mnohdy opačným důsledkům, než které jsme s neolitizací zvyklí spojovat v Evropě, na Předním východě nebo v Číně. Výroba keramiky, usedlý nebo polousedlý způsob života, pohřbívání zesnulých do země na skupinových pohřebištích jsou kulturní výdobytky, které se vyvinuly v SV Africe již v LS společnostech, zhruba v 9. a 8. tisíciletí př. n. l., a snad tedy bez předovýchodních vlivů. Naproti tomu neolitizace (6.–5. tisíciletí př. n. l.) byla v SV Africe (s výjimkou části Egypta) založena na chovatelství (polnohospodářství se dosud nepodařilo prokázat). Postupný rozvoj v mladším neolitu (4. tisíciletí př. n. l.) zde vedl ke specializovanému pastevectví a nomadismu, a tedy naopak k opuštění trvalých sídel. Jedinými inovacemi tzv. neolitického „balíčku“ jsou v SV Africe kromě Egypta zavedení broušené kamenné industrie (konkrétně seker a tesel) a domestikovaných druhů zvířat (viz níže). V této části světa se tudíž koncept neolitického „balíčku“ jeví nepoužitelný jak při identifikaci, tak při výkladu procesu neolitizace. Vůči Přednímu východu odlišné projevy neolitizace

¹ Z hlavních titulů například Arnold 1996; Burch – Ellana (eds.) 1994; Fitzbug 2003; Lightfoot 1993; Maschner 1991; Price – Brown 1978.

² Navzdory nepřesnosti budeme pojmem neolitizace zjednodušeně označovat osvojení výrobního hospodářství a jeho důsledky.

v rovině zajištění obživy, osídlení i materiální náplně naopak ukazují na svěbytný a dost možná nezávislý neolitizační proces v SV Africe. Jeho výzkum, který nepochybně přináší odlišný pohled na část

dějiny člověka, je dnes cílem několika světových expedic působících v této části světa, včetně české expedice pod vedením Českého egyptologického ústavu FF UK v Praze (obr. 1).

Problém civilizační změny

Přibližně před 12 000–5000 lety, v období tzv. klimatického optima, byla Afrika zeleným kontinentem. Podle posledních výzkumů byla Sahara dokonce zřejmě jednou z nejvodnatějších oblastí tehdejšího světa. Z této doby pocházejí četné pozůstatky lovců-sběračů a především rybářů v prostoru celé Sahary, jejichž obživa byla prokazatelně úzce svázaná s vodními zdroji (samozřejmě nálezy jsou dnes usku- tečňovány v ryze pouštním prostředí). Postupné vysychání severní Afriky od 6. tisíciletí př. n. l., posun pasátů a s ním ústup savany na jih způsobily rozsáhlou redukci osídlení tehdejší „Sahary“ a jistě také masové přesuny obyvatel. Právě tyto události jsou některými badateli považovány za hlavní příčinu neolitizace severní Afriky, jejíž počátky spadají podle radiokarbonového datování kostí domestikovaného skotu a bravu do 6. tisíciletí př. n. l.

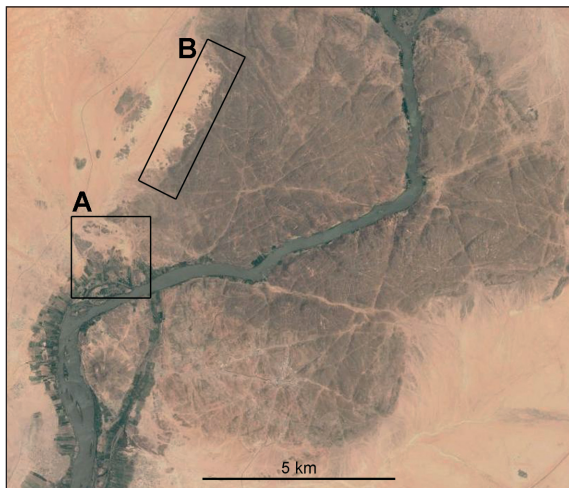
Tento výklad možná dobře postihuje okolnosti, ale nijak nevysvětluje *vnitřní souvislosti a příčiny* neolitizace. Dotýkáme se otázky možných interpretačních mezí archeologie. Odkazování na vnější – ať už přírodní, nebo kulturní – faktory při objasňování civilizačních změn je v archeologických výkladech zejména staršího pravěku natolik časté, že je obvykle považováno za dostatečné. Statická povaha archeologických pramenů dovolu- je relativně snadno postihnout stav, ale velmi obtížně proces změny. Procesuální archeologie, která se pokusila tento

nepoměr zvrátit (pomocí tzv. *middle range theory* a propojením s kulturní antropologií), ho však paradoxně naopak pomohla upevnit. Snaha amerických archeologů 60. a 70. let vytvořit z etnografických poznatků univerzální rámec pro interpretaci archeologických pramenů vedla k systémovému pojetí lidských kultur/civilizací, v němž jsou všechny subsystémy považovány za rovnovážné a v principu bez rozporů. Potíž je v tom, že systém, o němž se předpokládá, že je rovnovážný, nemá důvod ke změně. Proto také procesualisté vykládají společenské změny nejčastěji působením vnějších faktorů (pronikavě B. Benderová 1978). Naproti tomu přístup, v němž je lidská společnost vnímána jakoby ve stavu neustálého vzniku (Faris 1975), podle našeho názoru skutečnost postihuje lépe. Příčiny tak důležité události, jakou bylo osvojení produktivního hospodářství, vyžadují hlubší, možná nekonečné uvažování.

Centrální Súdán

Lovci-sběrači se přesouvali od katastrofálně vysychajících vodních zdrojů k rezervoárům, kterých se vysychání Sahary dotklo v méně závažné míře (především Nil, Čadské jezero a oblast Středozemního moře). To dovolu- je obrátit naší pozornost na povodí Nilu v centrálním Súdánu (střední Nil), kde se budeme zabývat především oblastí chartúmské provincie (zhruba 80 km severně a 40 km jižně od hlavního města Súdánu). S ohledem na relativně vysokou intenzitu archeologického bádání v této oblasti a především na nesporně nejbohatší pramennou základnu má právě zde výzkum souvislého procesu vývoje LS společnosti až do přijetí chovatelství (starší neolit) jednu z největších perspektiv v rámci celé SV Afriky.³

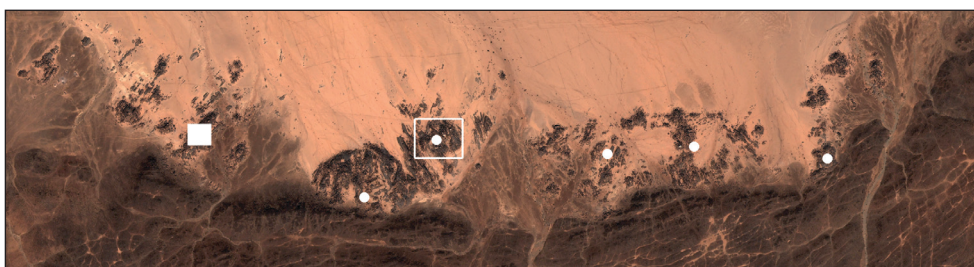
Byla to právě chartúmská provincie, kde se poprvé v SV Africe (s výjimkou Egypta se specifickou tradicí bádání) podařilo definovat kulturu postpaleolitických lovců a sběračů *Early Khartoum* (mezolit) a nejstarších neolitiků *Shabeinab* (dříve *Gouge Culture*). Zásahu na tom má Anthony J. Arkell, který nedostižnou formou zveřejnil příslušné nálezy ve 40. a 50. letech 20. století (Arkell 1949; 1953).⁴ Na Britý zahájený

■ Obr. 2 Pohoří Sabaloka na družicovém snímku (orientováno) s vyznačením podoblastí „jezerní pláň“ (A) a „skalní města“ (B) (podklad: © Google Earth 2012).

■ Obr. 3 Oblast jezerní pláně s vybranými mezolitickými lokalitami. V rámečku jádrové sídliště Liščí kopec, čtverečky vyznačují malá sídla, kroužky ostatní lokality, přerušovanou čarou vyznačen pás nálezů na břehu zaniklého jezera (podklad: © Google Earth 2012).

■ Obr. 4 Oblast skalních měst s mezolitickými lokalitami. V rámečku jádrové sídliště Sfinga, čtvereček označuje malá sídla, kroužky ostatní lokality (podklad: © Google Earth 2012).

◀ **Obr. 5** Liščí kopec (uprostřed snímku). Pohled od severu (foto L. Suková).

▶ **Obr. 6** Sfinga. Část sídlištní plochy, která byla využívána pro pohřbívání. Lokalita je na všech stranách pevně vymezena žulovými skalisky (foto L. Varadzin).

výzkum chartúmské oblasti, přerušený politickými událostmi, navázala v 70. letech italská expedice pod vedením Salvatore M. Puglisiho a Isabelly Canevy a posléze další expedice z Evropy a USA, které zde operují dodnes. Studium za tu dobu pokročilo od definice materiální náplně k vytvoření prozatímní chronologie hmotné kultury, poznání sídelní geografie a zapojení přírodovědných oborů. Přesto je dnes stav bádání stále takový, že každá započatá práce má průkopnický charakter.

Pohoří Sabaloka

V r. 2009 započal výzkum Univerzity Karlovy a dalších institucí a odborníků v pohoří Sabaloka na 6. (nejjižnějším) nilském kataraktu (**obr. 1 a 2**).⁵ Přestože toto pohoří považoval již A. J. Arkell za pravděpodobné místo těžby a zpracování důležitých kamenných surovin (zejména ryolitů, rozsáhle využívaných pro výrobu broušené a štípané industrie v celé chartúmské provincii) a jako takové mělo tudíž v mezolitu a neolitu určitý strategický význam, do příchodu české expedice se mu podrobný výzkum vyhýbal. Nevelké, nesmírně působivé vulkanické pohoří se zvedá jako skalnatý ostrov z nekonečně jednotvárné polopouštní krajiny centrálního Súdánu asi 80 km na sever od

soutoku Modrého a Bílého Nilu u Chartúmu. Západní část pohoří (na západním břehu Nilu) na ploše asi 9 × 6 km, kterou česká expedice zkoumá jako součást své archeologické koncese, představuje z hlediska sídelní a krajinné archeologie unikátní oblast. Na rozdíl od ostatní krajiny centrálního Súdánu, kde jsou pozůstatky pravěkých sídlišť rozptýlené na táhlých pozvolných vyvýšeninách v amorfních čočkách, v Sabalocce se všechny sídlištní lokality nacházejí na jasně vymezených plošinách a terasách vymodelovaných do svahů nevelkých žulových kopců, což umožňuje přesné definování lokalit i metodiky výzkumu. Pohoří vyniká jedinečnou, úzce sevířenou formací pěti odlišných krajinných typů, z nichž každý od pravěku umožňoval jen určitý způsob využití nebo osídlení. Právě zde se proto nabízí vynikající příležitost studia sídelních strategií lovců-sběračů a prvních chovatelů.

Sídlení a pohřbívání

Na rozdíl od větších krajinně archeologických projektů ostatních expedic zaměřuje se naše činnost na nevelkou, přirozeně vymezenou oblast 6 × 3 km (**obr. 2: A a B**). Je to dáno snahou operovat v krajině v přirozeném měřítku lovců-sběračů a nejstarších chovatelů a proniknout do co nejhlubších souvislostí.

Podrobným průzkumem této oblasti se podařilo vyhledat na tři desítky lokalit z období mezolitu, z nichž část byla využívána také ve starším neolitu (**obr. 3 a 4**). Dnes dosažená znalost oblasti dovoluje říci, že počet zjištěných lokalit se již o mnoho nezvýší. Díky české expedici se Sabaloka zařadila mezi oblasti s nejhustější sítí mezolitických lokalit v Súdánu a můžeme říci, že tento transekt krajiny představuje v podstatě totální snímek mezolitického osídlení. Počátky zdejšího lovecko-sběračského osídlení jsou datovány do 9. tisíciletí př. n. l.

Podrobným povrchovým průzkumem a zjišťovací sondáží se podařilo určit tři základní skupiny lokalit. Prvou tvoří tzv. jádrová sídliště, která se vyznačují zdaleka největší hustotou povrchových nálezů, zastoupením všech kategorií nálezů vyskytujících se v mezolitu v SV Africe, přítomností poměrně mocných souvrství (přes 1 m)⁶ a – což se ukazuje jako velmi důležité – výskytem pohřebišť (v mezolitu se v této části světa pohřbívalo přímo na sídlišťích). Ve sledované oblasti se nacházela jenom dvě jádrová sídliště, Liščí kopec a Sfinga (**obr. 5 a 6**), na něž nyní zaměřujeme hlavní pozornost výzkumu. Druhou skupinu lokalit označujeme pracovně jako malá sídla (celkem pět lokalit), která se vyznačují znatelně menší

3 Výzkum neolitizace v prostředí LS na území Egypta, baště archeologického výzkumu v SV Africe, má jen omezené vyhlídky, neboť tamější mezolitické osídlení zanechalo oproti Súdánu jen některé kategorie lokalit.

4 Anthony John Arkell (1898–1980), úředník britské koloniální správy v Súdánu. Uskutečnil několik důležitých záchranných i badatelských výzkumů, které precizně publikoval brzy po jejich ukončení. Byl jedním z badatelů, díky nimž se archeologie SV Afriky stala v Evropě respektovaným oborem zájmu.

5 Suková – Čálek (2012); Suková – Varadzin (2012a; 2012b).

6 Pozůstatky sídlišť v aridním prostředí severní Afriky jsou z hlediska zachování archeologických situací postiženy činností větru, který od vyschnutí oblasti zhruba před pěti tisíci lety nepřetržitě odstraňuje jemnou frakci sedimentů. Na základě různých ukazatelů se odhaduje, že od mezolitu bylo takto odstraněno kolem jednoho metru archeologických vrstev, zatímco těžší frakce (keramika, kamenné nástroje apod.) se kumuluje na povrchu a lokality jsou díky tomu snadno identifikovatelné. Jádrová sídliště, která jako jediná v naší oblasti mají zachována zbývající souvrství, jsou klíčovými pro poznání stratifikace nálezů.

plochou, stále poměrně bohatým, ale nikoliv již úplným spektrem archeologických nálezů a absencí mocných souvrství a pohřbů. Poslední skupinu tvoří místa speciálních aktivit, heterogenní soubor lokalit, na nichž se například těžily a zpracovávaly kamenné suroviny, nebo které sloužily k monitorování krajiny (pohybu zvěře nebo lidí), k lovu či rybaření apod. Spadá sem také zvláštní druh naleziště na břehu zaniklého pravěkého jezera (v jedné z podoblastí, v tzv. jezerní pláni), tvořený nesouvislým pásem nálezů kamenné industrie v šířce několika desítek metrů a délce několika set metrů. Tyto tři skupiny dovolují uvažovat o hierarchizaci osídlení podle významu a funkcí. Hlubší poznání konceptu osídlení mezolitiků očekáváme od podrobného studia nálezů a také od přihlídnutí ke geomorfologickým souvislostem lokalit: k vzájemné výškové relaci, vztahu k niveletě nilských záplav (určitá část využívané krajiny byla každoročně zaplavována),⁷ dohlednosti mezi (často skrytými) lokalitami atd. Sabaloka rozhodně nabízí unikátní možnosti studia v rozsahu SV Afriky.

Na jádrovém sídlišti Sfinga se podařilo prozkoumat zatím část pohřebiště lovců-sběračů, datované radiouhlíkovou metodou do 8. tisíciletí př. n. l. V sondě o velikosti 5 × 4 m bylo odkryto 24 jedinců, výzkum ale není ukončen a podle určitých ukazatelů odhadujeme, že velikost pohřebiště dosahuje až 400–450 jedinců (pokud se tento předpoklad potvrdí, zařadí se pohřebiště na Sfinze k největším předneolitickým pohřebištím na světě). Mrtví byli ukládáni nejčastěji na boku ve skrčené poloze, ale také

natažení na zádech. Některé doprovázela výbava v podobě kamenné industrie a škeblí sladkovodních mlžů umístěných vedle hlavy nebo do sevřených dlaní. Doklady sociální stratifikace nebyly zaznamenány. Mezi zesnulými se nacházejí dospělí obou pohlaví a dokonce velmi malé děti, což naznačuje, že pravidla uložení na společné nekropoli (u etnograficky studovaných lovců-sběračů často přísně selektivní) nebyla zde tak radikální, aby znemožnila nahlédnout do biologické struktury celé populace. Kostry jsou v dobrém stavu umožňujícím pohlavní a věkové zařazení a také analýzy například svalové zátěže, kvality stravy, růstového stresu, genetického původu atd., které osvětlí život, strategie zajištění obživy a společenské vazby sabalockých lovců-sběračů způsobem, který nelze nahradit jinými prameny.⁸ Již nyní lze říci, že mezolitické populace měly lepší biologické vlastnosti (pokud jde o robustnost, tělesnou výšku, zdravotní stav) než populace neolitiků, známé z jiných lokalit v chartúmské provincii (*Coppa – Palmieri* 1988). Toto srovnání samozřejmě vrhá jiné světlo na otázku neolitizace SV Afriky. Na Sfinze nutno upozornit ještě na jeden jev, neobvyklý na mezolitických pohřebištích v SV Africe, kterým je porušování starších pohřbů mladšími. Vysvětlujeme ho nevelkým rozsahem skalisky pevně vymezené lokality, s čímž se na jiných nekropolích nesetkáváme (**obr. 6**). Narušování pohřbů na Sfinze (**obr. 7**) naznačuje, že koncept neporušitelnosti těla (aby duše po smrti mohla žít dál), jenž je leitmotivem například ve starověkém Egyptě, nebyl v těchto společnostech přítomen a vznikl spíše až teprve po přijetí produktivního hospodářství. To je také jedním z možných vysvětlení sporé výbavy mezolitiků na této lokalitě. Keramické zlomky v sekundární poloze v zásepech hrobů patří k nejstarším dokladům keramiky v chartúmské provincii (**obr. 8**).

Príznaky nastupující krize lovců-sběračů

Poznatky výzkumů v centrálním Súdánu ukazují, že lovecko-sběračské osídlení bylo jednoznačně vázáno na Nil nebo jeho větší přítoky (dnes vyschlé). Plně tomu odpovídají rovněž přírodovědné, především

zoologické analýzy nálezů ze sídliště. Nil byl vskutku opulentním zdrojem potravy, který logicky musel sehrávat ústřední roli ve struktuře potravinových zdrojů a tedy i strategiích obživy. V nejvýznamnější sídelní podoblasti Sabaloky, v jezerní pláni, byl potenciál vodních zdrojů a na ně navázaných společenstev živočichů a plodin rozhojněn ještě o jezero napájené Nilem. Nil byl ale tokem oscilujícím, každoročně se rozlévajícím a potom klesajícím, a v principu fluktuující byly také na něj vázané potravinové zdroje. To pravděpodobně podporovalo vytváření zásob. V Sabaloce pro takové chování zatím přímé doklady nemáme, setkáváme se s ním ale na jiných mezolitických lokalitách chartúmské provincie a v oblasti Bílého Nilu na jih od Chartúmu, a to v podobě zásobních jam vyplněných (opálenými) schránkami jedlých plžů rodu *Pila wernei* (*Clark* 1989; *Salvatori* 2012). Pro zkušenosti LS s tvorbou zásob před zavedením produktivního hospodářství v SV Africe dále svědčí doklady ze sezónně využívaných sídlišť v Egyptě (Wádi Kubbanija, Fajjúm), která zřejmě sloužila ke shromažďování potravy včetně důležitého lovu ryb, jež zde byly konzervovány za použití ohně (*Wetterstrom* 1993, 168–180), a nálezy kotlovitých zásobních jam užívaných k uskladnění semen divokých plodin v oblasti Nabyt Plajji (*Wendorf – Schild* 2002).

Vytváření zásob jako forma předcházení nedostatku zřejmě souviselo ještě s jedním faktorem – značnou hustotou osídlení. Vycházíme-li ze základního předpokladu sídelně historického studia, že sídlištní struktura je formována v přímém vztahu k exploataci zdrojů, pak značná hustota lokalit v pohoří Sabaloka ukazuje na mimořádně intenzivní využívání krajiny. S nadsázkou můžeme říci, že v terminální fázi mezolitu nebylo v této oblasti k hnutí.⁹ Značnou hustotu osídlení ukazuje také území dlouhodobě zkoumané italskou expedicí mezi Geili a Kabbashi, 30 km na jih od Sabaloky (**obr. 9**). V Sabaloce spojujeme s relativním přelidněním také výskyt již zmíněných malých sídel. Na rozdíl od jádrových sídlišť se na nich nachází keramika typologicky jednotného charakteru, dokládající, že tyto lokality vznikly ve velmi krátkém období, pravděpodobně

■ Obr. 7 Sfinza. Pohřebiště lovců-sběračů z 8. tisíciletí př. n. l., příklad superpozice pohřbů (foto L. Varadzin).

v terminální etapě mezolitického osídlení. Je možné, že jde o projev odštěpování částí komunit (nukleárních rodin?) od jádrové komunity, nejspíš v souvislosti se zabíráním do té doby opomíjených zdrojových nik. Ve prospěch hypotézy o nastupující potravinové krizi v terminálním období mezolitu hovoří konečně konzumace jedlých šneků, jejichž schránky se nacházejí výhradně v mladších horizontech mezolitického osídlení (naše výzkumy; pro Modrý Nil *Fernández et al. 1997*). Jde o typickou ukázkou snižování laťky v tom, co bylo ve stravovacích návycích považováno za přijatelné.

Od vnějších faktorů k vnitřním

Novodobý etnografický výzkum lovců-sběračů probíhá jen v oblastech, které byly nezajímavé pro rozvoj zemědělství, tj. většinou v klimaticky nebo pedologicky méně příhodných podmínkách. Naopak archeologický výzkum se obvykle zabývá LS kulturami, které žily v mnohem příhodnějších materiálních podmínkách, takže charakter těchto společností mohl být o dost odlišný. V tom spočívá příčina, proč už dnes tyto společnosti neexistují (vyvinuly se ve složitější společnosti nebo jimi byly pohlceny), a také výzva k opatrnosti při přejímání etnologických modelů. Je to pro archeologii poněkud schizofrenní situace: interpretačně je závislá na etnologii, o níž ale tuší, že některé její závěry mohou být nepřipadné. Uznáním této situace se nutně přijímá i hypotetický charakter dalšího výkladu.

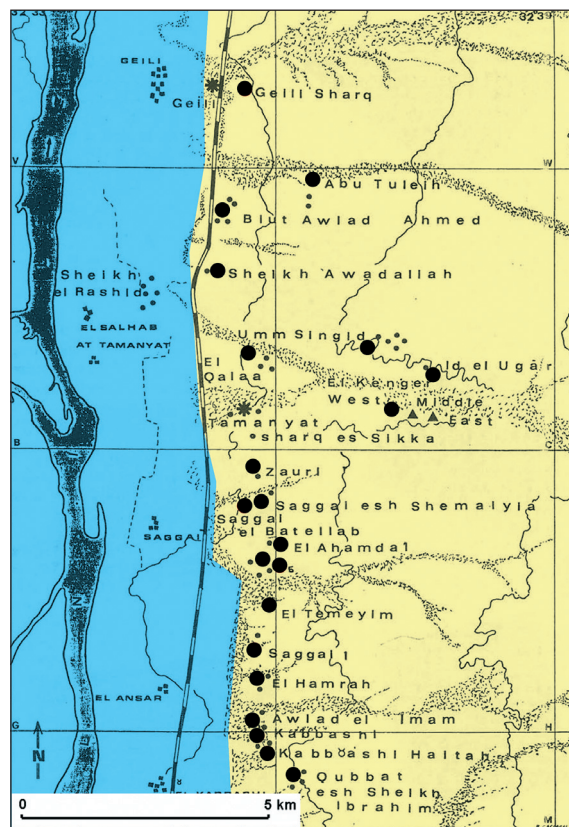
Z etnologie odvozená kritéria pro identifikaci tzv. komplexních lovců-sběračů (usedlý způsob života, ekonomická intenzifikace, schopnost vytvářet zásoby, zpožděný výnos, populační tlak; např. *Burch – Ellana eds. 1994, 219–221*) dovolují celkem bez potíží označit mezolitické společnosti v chartúmské provincii jako komplexní. Znamená to, že pravděpodobně disponovaly přebytkem, využitelným i mimo rámec

zajištění obživy (ve směně, při posilování prestiže), že měly „manažery“ (angl. *decision-makers*), kteří koordinovali vytváření zásob a zpožděný výnos, a že na rozdíl od mobilních lovců-sběračů dokázaly řešit vnitřní napětí, které u usedlých skupin čas od času vyvstávalo. Tyto populace měly tedy některé předpoklady pro vytvoření hlubší sociální diferenciaci a stratifikace, které se ale po tisíciletí neměly možnost projevit (nemáme pro to každopádně žádné doklady). Zřejmě proto, že byly omezeny řadou norem a tabu, doložených u etnograficky zkoumaných LS, které měly omezovat zejména soukromé vlastnictví (*Altman – Peterson 1988; Endicott 1988*) a společenskou hierarchizaci (např. *Tonkinson 1988; obecně Fried 1967*). Takovýto systém byl ovšem přijímán, dokud uspokojivě plnil svou úlohu.

Hlavní příčinou nastupující krize lovců-sběračů na středním Nilu mohlo být paradoxně potravinové bohatství nilské krajiny. Je totiž docela možné, že tamější společnosti měly méně přísné kontrolní mechanismy sahající od regulace porodnosti po zacházení s potravinovými zdroji, než jaké jsou popisovány například u Sanů nebo Inuitů. Nemusely tudíž dokázat zabránit nadměrnému populačnímu růstu. Populační a s ním úzce související ekonomický stres, na jehož archeologické náznaky jsme upozornili, spustil řetěz reakcí a hledání nových řešení, jejichž hmotný projev (odštěpování částí z jádrové komunity, konzumace šneků) samozřejmě může být jen malým výsekem z celého uvažovaného děje. Vyhrocená teritorialita (ozbrojená kontrola hranic lovecko-sběračských teritorií), vznikající meziskupinové napětí (narušení symbiózy ve sdílení zdrojů), vnitroskupinové napětí, nastolení otázky soukromého vlastnictví, zvýšené nároky na úlohu vedoucích jednotlivců nebo upřednostňování individuálních aktivit před kolektivními zájmy mohly patřit k těm vnitřním faktorům, které byly rozhodující pro transformaci dosavadního systému, ale které lze

■ Obr. 8 Sfinga. Mezolitická keramika ze zásypu pohřbů z 8. tisíciletí př. n. l. (foto A. Wodzińska).

■ Obr. 9 Italský výzkum mezi Geili a Kabbashi na pravém břehu Nilu zachytil značnou hustotu mezolitického osídlení (velké černé kroužky). Modře vyznačena nilská údolní niva (upraveno podle Caneva 1988).

7 Nil dosahoval při každoročních záplavách v mezolitu podle Arkellových odhadů zhruba o 4 metry výše než v 19.–20. století.

8 Tento materiál je dnes uložen v Národním muzeu v Praze a je připraven pro analýzy, pokud se ovšem podaří zajistit finanční prostředky.

9 Síť lokalit zjištěná v Sabaloce je dána vhodnými místními podmínkami pro zachování a vyhledávání lokalit a také volbou intenzivního výzkumu na nevelkém území. Sídlně archeologické projekty ostatních expedic zahrnovaly až několikanásobně větší oblasti, kde však výzkum nemohl dosáhnout takové podrobnosti. Řada publikovaných poznatků ale ukazuje, že podobnou hustotou lokalit musela mít většina chartúmské provincie, dosahující podél Nilu více než 100 kilometrů.

archeologicky zachytit jen zřídka (např. stopy násilí v antropologickém materiálu). Teprve zpochybnění dosavadního systému a hledání nové cesty mohlo vést k realizaci změn, podobně, jako vynález parního stroje mohl způsobit průmyslovou revoluci teprve až v 18. století a ne o několik století dříve.

Zavedení chovu dobytka – ústřední projev neolitizace SV Afriky, k němuž na středním Nilu došlo kolem r. 5000 př. n. l. – se jeví jako nejlepší řešení uvažované nastupující krize. Možnost spásat dosud nevyužitelnou biomasu v rozsáhlých okolních savanách rozšířila zúžené hrdlo potravinových zdrojů. Zvýšily se tím možnosti tvorby zásob (samo stádo je zásobou, pokud má dostatek potravy, a té bylo v tehdejších savanách nezměrné množství) než jaké měli lovci-sběrači, což sehrávalo nesporně lepší stabilizační úlohu. Vlastnictví, typické téměř pro všechny chovatelské kultury, vycházelo také vstříc potřebám individuální realizace. Vlastnění stáda se tehdejším společenstvem mohlo jevit jako téměř nekonečná možnost akumulace majetku. Nejspíš asi na tomto pozadí lze hledat hlavní důvody neolitizace, nejen v SV Africe.

Charakter změny

Úvaha, že přijetí chovatelství bylo dáno vnitřními potřebami mezolitických populací, vychází primárně z našeho přesvědčení, že pro změnu systému musí být vytvořeny vnitřní

předpoklady. Můžeme se ale opřít i o věcné argumenty. Podoba hmotné kultury staršího neolitu (5. tisíciletí) se minimálně v prvních staletích neodlišuje od mezolitické (keramika, kamenná industrie; např. *Caneva 2005*). Jsou také náznaky, že některé inovace ve výrobě kamenných nástrojů, rozvíjející se plně ve starším neolitu, byly testovány už v mezolitu. Rovněž zajištění obživy místních populací zůstalo i po přijetí chovatelství nadále ve značné míře závislé na lovu a sběru (*Dittrich 2011*, 226–227), takže jejich ekonomiku lze označit jako lovecko-sběračsko-chovatelskou. To vše hovoří pro to, že změna mezi mezolitem a neolitem v SV Africe byla kontinuální. Nesporným příspěvkem Předního východu k neolitizaci SV Afriky mimo Egypt je pouze import domestikovaných koz, ovců a asijského plemene hovězího skotu, které v Africe nemají své divoké předchůdce. Nelze vyloučit, že nejstarší nálezy domestikovaného dobytka na středním Nilu mohou souviset s přílivem obyvatel z dnešní egyptské Západní pouště, kde jsou doklady domestikovaného skotu a bravu o několik set let starší. Transfer domestikovaných druhů však mohl proběhnout také prostým kontaktem, bez infiltrace nových populací. Tato otázka zůstává předmětem budoucího, především genetického výzkumu. Důležitou, stále ale jednoznačně nevyřešenou otázkou zůstává též význam prokazatelné domestikace divokého afrického skotu v procesu severoafrické neolitizace (*Blench – MacDonald eds. 2000*).

Přechod k produktivnímu hospodářství je bezesporu hlavním signálem neolitizace v archeologických pramenech. Je však potřeba vymezit se vůči vulgárně materialistickým představám o prioritě materiální základny při výkladu tohoto procesu. Jak už bylo naznačeno, změna nemohla vycházet pouze z roviny zajištění obživy, jinak by systém ztratil provázanost. Chtěli bychom v této souvislosti upozornit na dvě skupiny archeologických nálezů, které neolitizaci ukazují úzce propojenou se sociální a duchovní rovinou. Prvou je náhlý výskyt bohatých pohřbů ve starším neolitu, se silným akcentem na prvky související se schopností disponovat majetkem (především dobytčím)

a prestižním zbožím. Druhou kategorií nálezů představují doklady směny. Pohoří Sabaloka bylo zdrojem kvalitního červeného ryolitu, z kterého se vyráběly kamenné nástroje již v mezolitu. Ve starším neolitu však křivka podílu této suroviny v souborech kamenné industrie prudce roste nejen v prostoru Sabaloky, ale i na lokalitách vzdálených až několik set kilometrů (např. *Clark 1989; Arkell 1953*). Naprosto nezbytnou byla tato surovina při výrobě tesel (angl. *gouges*), které se objevují teprve v neolitu (**obr. 10**). Dalekosáhlá a v početnosti nikoliv marginální distribuce těchto nálezů je velmi pravděpodobným projevem akcelerace směny zboží a s ní i proklamování autority a prestiže po přijetí chovatelství. Skutečně lze položit otázku, zda oba uvedené příklady byly teprve sekundárním důsledkem neolitizace nebo naopak souvisí se samotnými primárními motivacemi, kvůli nimž k neolitizaci došlo.

Epilog

Výzkum v centrálním Súdánu za posledních 40 let, přestože značně pokročil díky finanční podpoře národních i mezinárodních projektů a také za cenu značného pracovního nasazení badatelů v náročných klimatických a společenských podmínkách, se v porovnání s výzkumem ve Starém světě teprve blíží k optimálnímu stavu. Ještě dnes se pořádají expedice do zcela neznámých oblastí, jakou bylo donedávna také pohoří Sabaloka. Pokud však jde o hlubší poznání procesů v údolí Nilu, nejen ve starším a středním holocénu, to se nachází teprve v počátečním stadiu. Poznatky a úvahy v tomto příspěvku jsme záměrně předložili v podobě alternativního modelu, který sehrává úlohu nejen při formulování témat našeho výzkumu, ale také, jak doufáme, napomůže vzbudit zájem českého čtenáře o africkou archeologii.

Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 14: Archeologie mimoevropských oblastí, podprojekt: Výzkum civilizace starověkého Egypta: Kulturní a politické adaptace severoafrického civilizačního okruhu v průběhu starověku (5. tis. př. Kr. – 1. tis. po Kr.), a byla podpořena projektem „PAPAVER – Centrum studia člověka a rostlin Evropy a severní Afriky doby poledové“, reg. č. CZ.1.07/2.3.00/20.0289, spolufinancovaným z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

■ Obr. 10 Liščí kopec. Tesly vyrobené převážně z červeného ryolitu (foto L. Varadzin).

Summary

Since the publication of V. Gordon Childe's *Man Makes Himself* in 1936, at the latest, the transition from foraging to food-producing economy has been considered as a fundamental change in human history on a global scale. Ethnographic and archaeological research into complex hunter-gatherer (HG) societies since the 1970s has shown, however, that the traditional concepts of hunter-gatherers, heavily influenced by the evolutionary paradigm and projected into the archaeological sources, need not be always correct. The very fact that archaeologists are concerned with extinct hunter-gatherer cultures that, already several millennia ago, developed into, or were absorbed by, more complex societies calls for an overall caution in interpreting the Neolithisation. In the present authors' view, an understanding of this civilisation change is not possible without exploring the preconditions of the change with the very hunter-gatherers, just as it is not possible to comprehend the industrial revolution without studying the socio-economic processes prior to the invention of the steam engine.

In Northeast Africa, one encounters already in the Mesolithic the elements that appear elsewhere on a mass scale only with the Neolithisation, such as production of pottery as early as the 9th millennium B.C., permanent or semi-permanent settlements, and group cemeteries. The transition to food-producing economy in Northeast Africa (outside Egypt where the development was different) consists in the adoption of breeding and herding – and not cultivation – which later made for a spread of specialised, highly mobile pastoralism and abandonment of permanent settlements. The development in Africa thus took an alternative – in some cases even reverse – path than was the one known from the Neolithisation in Europe, in the Near East, or in China. An explanation of the Neolithisation in this region through demic diffusion from the Near East must be regarded as out of question. These facts urge us to contemplate on the local causes of the Neolithisation, which makes Northeast Africa an area of a particular interest.

The Middle Nile region in the Khartoum Province (Sudan) constitutes one of the most significant areas of research in Northeast Africa where a continuous development of the Mesolithic and, from the 5th millennium B.C., also the Neolithic occupation can be traced. One of the expeditions engaged in the exploration of this region is also the Czech expedition of the Charles University in Prague that is concerned with the research into hunter-gatherers in Jebel Sabaloka and the area of the Sixth Nile Cataract. The exploration in the Khartoum Province has brought to light important factors that are likely to have contributed to the change of the system and to the shift of the hunter-gatherers to herding. The first one of them is the resource abundance and predictability in the Nile basin that facilitated dense settlement of sedentary character reaching apparently a critical size and impinging upon the carrying capacity of the region (figs. 3, 4, 9). Connected therewith is the beginning of consumption of land snails (*Pila* sp.) that are encountered in middens only in the Late Mesolithic. The findings made by the Czech and Italian expeditions (fig. 9) further indicate that the size of the hunter-gatherer territories was

not large, the fact of which, commensurate with demographic growth, allows envisaging a growing extent of conflicts among individual residential groups. Another factor of importance is the evidence of delayed return and storage system that suggest the existence of decision-makers and a potential for cumulating an economic surplus.

Although archaeology captures with more ease rather the external factors of a system change, the present text emphasises, above all, the internal incentives that must have played a decisive role in the given period – the change could not arise merely from the level of subsistence, otherwise the system would lose its coherence. It is the escalation of an intra-group violence, introduction of the issue of private ownership, increased demands for the role of leading individuals, and prioritising individual activities to collective interests, which are only seldom captured by archaeology, that may have been the decisive factors. The appearance of wealthy burials, prestigious goods, and long-distance exchange almost right after the introduction of herding (Early Neolithic, 5th millennium B.C.) are, however, an indirect evidence thereof. It was only the casting of a doubt on the existing system and the need to search for a new path that could have made for a continuous transformation of a society that appears to have been unchanged structurally during the previous four millennia.

Literatura

- Adams, W. Y. 1977: Nubia: Corridor to Africa. Allen Lane.
- Altman, J. – Peterson, N. 1988: Rights to game and rights to cash among contemporary Australian hunter-gatherers. In: T. Ingold – D. Riches – J. Woodburn (eds.), *Hunters and gatherers 2. Property, power and ideology*. Oxford, 75–94.
- Arkell, A. J. 1949: Early Khartoum. Oxford.
- Arkell, A. J. 1953: Shaheinab. Oxford.
- Arnold, J. E. 1996: Emergent complexity: the evolution of intermediate societies. *International monographs in prehistory*. Ann Arbor.
- Bender, B. 1978: Gatherer-hunter to farmer: a social perspective, *World Archaeology* 10, 204–222.
- Blench, R. – MacDonald, K. C. (eds.) 2000: The origins and development of African livestock: archaeology, genetics, linguistics and ethnography. London.
- Burch, E. – Ellana, L. (eds.) 1994: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford.
- Caneva, I. 1988: Prehistoric settlements along the Nile between Geili and Kabbashi. In: I. Caneva (ed.), *El Geili. The history of a Middle Nile environment, 7000 B. C. – A. D. 1500*. Cambridge monographs in African archaeology 29, BAR International series 424. Oxford, 321–344.
- Caneva, I. 2005: The late prehistory of the Nile valley: the redemption of Africa, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 8, 85–97.
- Chapman, R. 2003: *Archaeologies of complexity*. London, New York.
- Childe, V. G. 1936: *Man makes himself*. London.
- Clark, J. D. 1989: Shabona: an Early Khartoum settlement on the White Nile. In: L. Krzyżaniak – M. Kobusiewicz (eds.), *Late prehistory of the Nile Basin and the Sahara*. Poznań.
- Coppa, A. – Palmieri, A. M. 1988: Changing dietary patterns at Geili. In: I. Caneva (ed.), *El Geili. The history of a Middle Nile environment, 7000 B. C. – A. D. 1500*. Cambridge monographs in African archaeology 29, BAR International series 424. Oxford, 275–302.
- Dittrich, A. 2011: Zur Neolithisierung des Mittleren Nils und angrenzenden Regionen. BAR International series 2281. Oxford.
- Endicott, K. 1988: Property, power and conflict among the Batek of Malaysia. In: T. Ingold – D. Riches – J. Woodburn (eds.), *Hunters and gatherers 2. Property, power and ideology*. Oxford, 110–127.
- Faris, J. C. 1975: Social evolution, population and production. In: S. Polgar (ed.), *Population, ecology, and social evolution*. The Hague, 235–271.
- Fernández, V. et al. 1997: The Mesolithic sites of Sheikh Mustafa and Al Mahalab (Central Sudan): a preliminary report, *CRIPEL* 17 (2), 21–27.
- Fitzhug, B. 2003: The evolution of complex hunter-gatherers. Archaeological evidence from the North Pacific. New York.
- Fried, M. H. 1967: The evolution of political society. New York.
- Lightfoot, K. G. 1993: Long-term developments in complex hunter-gatherer societies: recent perspectives from the Pacific Coast of North America, *Journal of archaeological research* 1, 167–201.
- Maschner, H. D. G. 1991: The emergence of cultural complexity on the northern Northwest Coast, *Antiquity* 65, 924–934.
- Price, D. – Brown, J. 1978: Prehistoric hunter-gatherers. The emergence of cultural complexity. Orlando.
- Sahlins, M. 1974: *Stone Age economics*. London.
- Salvatori, S. 2012: Disclosing archaeological complexity of the Khartoum Mesolithic: New data at the site and regional level, *African Archaeological Review* 29, 399–472.
- Suková, L. – Čílek, V. 2012: The landscape and archaeology of Jebel Sabaloka and the Sixth Nile cataract, Sudan, *Interdisciplinaria Archaeologica – Natural Sciences in Archaeology* III (2), 189–201.
- Suková, L. – Varadzin, L. 2012a: Preliminary report on the excavation of Jebel Sabaloka (West bank), Sudan & Nubia 16, 118–131.
- Suková, L. – Varadzin, L. 2012b: Sabaloka Dam Archaeological Salvage Project: výzkum pravěkého osídlení v pohoří Sabaloka v centrálním Súdáně, *Pražské egyptologické studie* 9, 3–10.
- Tonkinson, R. 1988: "Ideology and domination" in Aboriginal Australia: a Western Desert test case. In: T. Ingold – D. Riches – J. Woodburn (eds.), *Hunters and gatherers 2. Property, power and ideology*. Oxford, 150–164.
- Wendorf, F. – Schild, R. 2002: The role of storage in the Neolithic of the Egyptian Sahara. In: Jennerstrasse 8 (eds.), *Tides of the desert. Contributions to the archaeology and environmental history of Africa in honour of Rudolph Kuper*. Köln, 41–49.
- Wetterstrom, W. 1993: Foraging and farming in Egypt: the transition from hunting and gathering to horticulture in the Nile valley. In: T. Shaw et al. (eds.), *The archaeology of Africa. Food, metals and towns*. London, 165–226.
- Zvelebil, M. 1997: Indo-European origins and the agricultural transition in Europe, *Journal of European Archaeology* 3, 33–71.